

УДК 316

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СОЦІОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЯВИЩА НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї: ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Приходько Т.В. к.філос.н., доц., Садикова Т.В. НТУУ «КПІ»

У статті розглядаються витоки проблеми насилля в сучасній українській сім'ї, пропонується визначення причин прояву насилля з метою виправлення відповідної ситуації на теренах українського суспільства. Окрема увага приділяється гендерному аспекту окресленої проблеми.

В статье рассматриваются истоки проблемы насилия в современной украинской семье. Предлагается теоретико-методологический анализ данной проблемы с позиций социологической науки. Статья ориентирована на определение причин проявления насилия с целью найти пути совершенствования и исправления данной ситуации относительно проблем семьи в украинском обществе. Отдельное внимание уделяется гендерному аспекту функционирования современной семьи.

In the article there is investigation of the problem of social violence in modern society's family. The authors proposes theoretical and methodology scientific analyze of the problem in Sociology. The topic focuses on the gender side of the family existence with connection to the reasons of the social violence phenomena to find out right ways of improvement and correction of this situation regarding family in the modern society.

Останнім часом все більше уваги та занепокоєння з боку суспільства, зокрема правоохоронних органів в ньому та професійної галузі соціальної допомоги, викликає явище насильства в сім'ї. Відповідна проблема стає однією з домінуючих форм соціальної агресії в повсякденному житті сучасного соціуму. Проблема насильства в сім'ї вважається однією з найрозповсюдженіших сьогодні в усьому світі. На четвертій Всесвітній конференції ООН зі стану жінок у Пекіні ця проблема визнана «епідемією» в більшості сучасних країн. Зокрема, в українському суспільстві, за даними звітів правоохоронних органів та установ державного соціального захисту близько 30-40% злочинів, пов'язаних з насильством відбуваються саме в сім'ї.

Жертви сімейно-побутових конфліктів складають одну з найбільш чисельних груп серед загиблих або постраждалих від будь-яких злочинів. Відповідна ситуація спонукає до глибшого наукового, зокрема історичного й соціологічного аналізу витоків проблеми насильства в сім'ї, дослідження причин стану та динаміки відповідного явища в сучасному українському суспільстві.

Сім'я в житті як окремої людини, так й суспільства загалом відіграє важливу роль. Не випадково ще в часи становлення соціології французький вчений О.Конт визначив сім'ю як вихідну комірку суспільства, від якої залежить стабільність соціуму, розвиток, майбутні суспільні досягнення. В житті окремої людини сім'я є первинною соціальною групою, яка визначає ха-

ракти соціалізації особистості, надає соціального розуміння світу, допомагає в опануванні цінностей, ціннісних орієнтацій, норм та правил поведінки в суспільстві.

В історично-соціологічному сенсі сім'я є одним з найдавніших соціальних інститутів. Виникає сім'я в надрах первісного суспільства значно раніше класів, націй та держав. Цінність її полягає в тому, що сім'я обумовлена «виробництвом та відтворенням» безпосередньо самого життя: репродукцією та вихованням дітей, формуванням їх особистості як соціальної складової та індивідуальної свідомості.

Згідно з думкою фахівців сімейного права, сім'я спирається на інститут шлюбу, що є союзом, укладеним між чоловіком і жінкою з дотриманням вимог закону в державі. Даний союз базується на засадах взаємопорозуміння й вільно вираженої волі подружжя. Він переслідує благородні цілі створення сім'ї, народження дітей, їх виховання на передових принципах. Тож, сім'я є важливою складовою будь-якого суспільства, природною й соціальною його клітинкою. В цьому й полягає причина суспільного й державного піклування про створення в країні міцних сімей, як на трьох китах – на підвалинах рівноправ'я, взаєморозуміння та довіри.

Кожна сім'я має свої соціальні обов'язки перед суспільством, державою, і в першу чергу, перед тими з ким людина живе в сім'ї разом. В усі часи ці обов'язки, соціальні функції сім'ї були різними, змінюючись і набуваючи відмінної якості в різні історичні та соціокультурні періоди.

Сьогодні відомий польський соціолог Я. Щепанський зазначає, що особливе значення сучасної сім'ї впливає з двох її основних функцій, які вона виконує в межах суспільства. Перша – полягає в тому, що сім'я є єдиною соціальною групою, що збільшується не за рахунок прийому нових членів ззовні, а завдяки народження дітей в сім'ї. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Інша її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства від покоління до покоління. Поряд з основними соціальними функціями сім'ї існує безліч допоміжних, тісно взаємопов'язаних одна з одною та життям суспільства в цілому.

Занурюючись в історичні глибини, ще в XIX столітті Огюст Конт серед основних елементів суспільства виокремлював сім'ю, державу та релігію. Найголовнішим же елементом структури суспільства він вважав саме сім'ю. На думку цього науковця, сім'я поставала «природним станом соціальності людини», сімейні стосунки розглядались як природна основа всіх відносин в суспільстві. Сім'я ж, в свою чергу, а не людина утворювала цілісність, що складає соціальні підвалини суспільства [3].

Продовжуючи цю думку англійський вчений Г. Спенсер розвинув ідеї щодо еволюції сім'ї як складової соціального організму, прослідковуючи становлення сім'ї як важливого соціального інституту в суспільстві. В своїх роботах Г. Спенсер подібно до О. Конта дослідив етапи життєдіяльності сім'ї від її формування, функціонування та розвитку до змін, що супрово-

джуються трансформацією соціокультурної гендерної та інших її складових. Окрему увагу він приділив питанню еволюції структури сім'ї від непорядкованих стосунків до сучасних форм моногамії. Але акцент в дослідженнях Г.Спенсера зберігається на сім'ях як соціальній складовій життя суспільства [5].

Наслідуючи соціокультурні традиції, питань соціальної солідарності, згуртованості сім'ї як соціальної спільноти на основі соціокультурних, релігійних цінностей торкається в своїх роботах інший дослідник – Е.Дюркгейм, окремо приділяючи увагу первісній спільноті (роду), заснованій на «схожостях», та сучасній спільноті в індустріальному суспільстві, заснованій на «відмінностях». Питання еволюції сім'ї як соціальної спільноти цікавить також Ф.Тьоніса, автора термінів «гезельшафт» та «гемайншафт», що означають спільноту (просте сільське суспільство, родова спільнота) та сучасний соціум (індустріальне суспільство). В економічному, політичному та соціокультурному аспектах дослідженням розвитку сім'ї як соціальної складової суспільного життя займаються польські вчені Ленські. А морально-етичний та ціннісний аспект сімейних відносин опосередковано вивчається в роботах німецького дослідника М.Вебера.

Згадані роботи складають важливий теоретично-методологічний пласт у вивченні сім'ї. Визначною сходинкою таких досліджень в цей період вважаються наукові доробки XVIII-XIX століття німецьких дослідників Л.Моргана і Ф.Енгельса. В своїх філософських працях та соціо-

культурних дослідженнях вони намагались прослідкувати еволюцію сім'ї, пов'язуючи гармонійність стосунків або ситуацію сімейних конфліктів з її внутрішньою будовою, зокрема гендерним функціональним призначенням її членів та соціально-економічною й політичною ситуацією в суспільстві [5], [8].

Так, Ф.Енгельс в своїй роботі зазначає, що первісною формою шлюбу та сім'ї були полігамія і матріархат, що обумовлено певним способом виробництва в первісному суспільстві. В умовах збиральництва роль жінки в первісному племені як основного постачальника їжі була визначальною. З іншого боку, в умовах полігамії діти, які народжувалися в розширеному племені, добре знали власних матерів, часто не здогадуючись хто є батьком, що додавало впливовості та соціальної значущості жінці. Жінка втрачає відповідну соціальну позицію в сім'ї з поширенням полювання та землеробства як важких видів трудовою діяльністю, що потребує для реалізації чоловічої сили.

Дана ситуація залежності благополуччя племені від чоловіка сприяє змінам в структурі сім'ї. Моногамія поступово витісняє полігамію, матріархат замінюється патріархатом (з домінуванням в сім'ї чоловіка). Звідси, за Енгельсом, походить соціальна та гендерна нерівність в сім'ї, яка складає підґрунтя для можливого насилля – демонстрації влади одним членом сім'ї іншим її членами. За Енгельсом, саме поняття «сім'я» (familia) перегукується з термінами «раб», «рабство», «рабовласництво», «пригноблення». Апогеєм прояву соціальної

нерівності в сім'ї, порушенням гармонійних стосунків вважається доба капіталізму. Енгельс наголошує на всесвітній поразці жінки, ототожнюючи жінку з пролетаріатом, а чоловіка – з буржуазією. Лише зміни в характері суспільних відносин та способів суспільного виробництва, власності здатні, на думку Енгельса, виправити ситуацію конфліктності, нерівності та проблеми насилля в сім'ї [8].

Таким чином, відповідно до окресленого історичного підходу витоками насильства в сім'ї є соціально-економічна ситуація в суспільстві, а можливими причинами – соціальна та гендерна нерівність, обумовлена певним структурно-статусним поділом та гендерно-функціональним призначенням членів сім'ї.

Проблема гендеру, гендерної нерівності визначається більшістю сучасних вчених як причина дисгармонії в сімейних відносинах, урізноманітнення конфліктів в сім'ї, порушенні функцій сім'ї і навіть руйнування цього соціального об'єднання. В той же час під гендером, гендерною проблематикою сучасні соціологи розуміють соціальну особливість статі людини на відміну від біологічної статі (sex), соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості людини - чоловіка і жінки в усіх сферах життєдіяльності. Іншими словами, бути чоловіком чи жінкою – це не просто бути людиною з жіночою чи чоловічою анатомією, лише цього недостатньо. Суспільство накладає на людину певні соціокультурні обов'язки відповідно до прийнятих в цьому суспільстві норм та правил поведінки вже з біологічною приналежністю

до числа чоловіків чи жінок. Гендер – це складний соціокультурний конструкт, який відбиває відмінності в ролях, поведінці, ментальних й емоційних характеристиках між «чоловічим» і «жіночим»; це організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, але й визначає їх соціальні відносини в основних інституціях суспільства, ситуацію соціальної рівності або нерівності.

Запровадження гендерного підходу до аналізу соціокультурного життя суспільства загалом, та сім'ї зокрема, дозволило виявити гендерну асиметрію, нерівність в суспільстві. На сьогодні в сучасній культурі можна виявити не дуже помітні, але все ж таки достатньо виражені ціннісні установки, згідно з якими все, що визначається як «чоловіче» розміщується в центрі і розглядається як домінуюче, в той час як «жіноче» розуміється як другорядне або менш вартісне.

Гендерний підхід виявляє, що «чоловіче» та «жіноче» на онтологічному та гносеологічному рівнях існують як елементи культурно-символічних рядів: «чоловіче – раціональне – духовне – культурне», «жіноче – чуттєве – тілесне – приземлене – природне». Саме тому, зовсім не пов'язані зі статтю феномени, як природа, культура, «божественне» та «земне», приписуються окремій статі [].

Своєю книгою «Стать та темперамент», яка побачила світ у 1935 році, Маргарет Мід спростувала твердження, що чоловіки та жінки природою створені для певних ролей. Отримані дослідницею резу-

льтати про життя трьох племен у Новій Гвінеї шокували, заперечивши теорію «природного призначення жінки». В кожному з трьох досліджуваних племен чоловіки та жінки мали зовсім різні соціальні ролі, іноді навіть прямо протилежні загальноприйнятим стандартам в сучасному патерналістичному світі, тобто йдеться про стандарти, які вважаються природними для кожної статі [4, с.20].

Так, якщо у племені Арапеші і чоловіки, і жінки головною метою в житті вважають виховання потомства, розділяючи порівну батьківські права та обов'язки, то в племені Тчамбулі – інший, незвичний для нашої культури розподіл ролей. Жінки цього племені керують суспільством, рибалять, торгують, в той час як чоловіки практично незадіяні у сфері виробництва. Вони захоплюються мистецтвом, влаштуванням свят і прикрашанням власного тіла.

На основі цих даних, а також свідочств про життя племен та народів минулого, Маргарет Мід зробила наступний висновок: статеві відмінності використовуються суспільством як основа для диференціації соціальних ролей, але сутність цих ролей не є біологічно обумовленими такими чинниками як більш значні розміри тіл чоловіків чи здатність жінок до дітонародження. Гендерні ролі в нашому суспільстві склалися швидше на засадах культурних та соціальних особливостей, а не в результаті «природного порядку речей» [4, с.20-21].

В соціології існує декілька теорій, що пояснюють диференціацію гендерних ролей й причини їх виникнення. Варто

зазначити, що як в працях американських соціологів 50-60 років, так і у вітчизняних наукових роботах 60-80х років, роль жінки в сім'ї трактувалася, виходячи з функціональної концепції сім'ї. Саме Толкотт Парсонс, американський соціолог середини 50х років звертає увагу на соціально-статеву різницю, розрізняючи інструментальну чоловічу соціальну роль, що базується на раціональності та змаганні, та жіночу експресивну роль, що проявляється у догляді, соціальному піклуванні та веденні домашнього господарства [4, с.27-28].

За Т.Парсонсом, жінки мають інстинкт до піклування в результаті їх репродуктивної функції і це власне й робить жінок більш придатними до експресивної ролі в нуклеарній сім'ї. Причому ця роль зводиться до функції піклування та задоволення емоційних потреб членів сім'ї. Чоловіча ж інструментальна роль полягає у забезпеченні сім'ї засобами до існування. Вона здійснюється за межами сімейного простору. Сім'я з таким поділом соціальних ролей виступає соціалізатором дітей, які власне й переймають ці рольові зразки в залежності від статі. Таким чином, сім'я виконує суспільну функцію соціалізації й тим самим забезпечує стабільність соціального порядку. І хоча ця теорія багато в чому є вірною, але як довела М.Мід, саме такий розподіл гендерних ролей, який ввів Парсонс, не завжди є обов'язковим.

Рендал Колінз розробив соціально-політичний та економічний аспект вищезгаданої теорії, яка пояснює диференціацію гендерних ролей в сучасному соціумі у своєрідний спосіб. Він вважає, що сексу-

альна нерівність викликана керуючою групою (чоловіками) і залежною групою (жінками). Виникнення цієї нерівності пов'язується дослідником з тим фактом, що чоловіки були більші та сильніші за жінок та здійснювали сексуальний тиск. У сучасному світі, на його думку, ступінь залежності жінки визначається такими чинниками як матеріальна залежність та цінність жінки як власності, що підлягає обміну. Вчений вважає, що здоров'я жінки, її освіта і можливість заробити збільшують її вартість при обміні і допомагають їй претендувати на вибір більш привабливого партнера [4, с.28].

Натомість, кожна з зазначених гендерних теорій, на думку іншого дослідника Н.Смелзера, має враховувати соціальну ситуацію в суспільстві. Н.Смелзер наголошує, що відносно згаданих теорій варто було б виділити типи суспільств та ситуацій, в яких могли б скластися відмінності гендерних ролей, а потім виділити чинники, що сформували б систему цінностей, на основі яких й склалися б ролі [4, с.28-29].

Отже, внутрішня будова сім'ї, гендерний розподіл ролей та рівень культури в сім'ї відіграють важливу роль в оптимізації життєдіяльності сім'ї. Гармонійність сімейних відносин, звісно, можна пов'язати з більшою кількістю чинників, зокрема економічною ситуацією в суспільстві та сім'ї, соціальною стабільністю в держав, визначеністю та життєспроможністю наявних в соціумі моделей досягнення життєвого успіху, політичним балансом, поширенням різних видів соціальних девіацій, сприятливою

або несприятливою соціокультурною ситуацією в соціумі, тобто культурою самого суспільства. Натомість з переліку економічних, політичних, релігійних, медичних та інших чинників, соціальні, гендерні та соціокультурні чинники видаються визначальними. Саме з аспектом внутрішньої культури сім'ї, її структурою, гендерно-рольовим розподілом сучасні соціологи пов'язують, насамперед, проблему соціальної нерівності в сім'ї та явище насильства.

Хоча для кращого розуміння поширення соціального явища насильства в сім'ї в сучасному соціумі необхідно більш глибоко дослідити причини, зважаючи на всі наявні (соціокультурні, економічні та політичні) умови життєдіяльності сучасного українського суспільства, з одного боку, а також, враховуючи структурно-функціональні трансформації та гендерний аспект стосовно розвитку сучасної сім'ї в сучасному світі.

В Україні майже 75% жінок потерпають від домашнього, сексуального, фізичного, психологічного насильства. За даними газети "Урядовий кур'єр", щорічно понад 12 тис. жінок в Україні гинуть через сімейні конфлікти, щорічно реєструються понад 100 тис. заяв-звернень постраждалих від сімейного насилля. Так, за даними дослідження, проведеного в Україні Київським міжнародним інститутом соціології у 1999 році на замовлення Світового банку, більше 30% жінок зазнавали у житті фізичного насильства, причому 61% з них - у сім'ї. За даними іншого дослідження, проведеного у 1995 році, близько 70% жінок

піддаються різним формам приниження і знуцання в родині [2, с.5].

У країнах, де ведеться систематичний статистичний облік випадків насильства в сім'ї, кількість жінок, які страждають від побиття їх чоловіками або партнерами сягає від 40% до 85%. Там же вказується, що абсолютну переважну більшість потерпілих від сімейного насильства (за даними американських дослідників, близько 95%) становлять жінки і дівчата. Так, за 12 місяців 2005 року в Україні було скоєно 604 вбивства на сімейно-побутовому ґрунті, що складає 19% всіх розслідуваних вбивств, з них більша половина жертв - жінки. За цей час на сімейно-побутовому ґрунті спричинено 884 тяжких тілесних ушкодження, що складає 18,3% усіх таких розслідуваних злочинів (знову ж, майже дві третини злочинів скоєно проти жінок). Всі ці дані свідчать про високу актуальність проблеми подолання насильства над жінкою в сім'ї та про необхідність приділення цій проблемі особливої уваги [2, с.5].

Причини сімейного насилля мають багато загальнолюдських рис і багато в чому схожі у різних країнах і у різних народів. Укоріненість залишків патріархальних поглядів у суспільній свідомості є одним з факторів, що сприяють поширенню насильства в сім'ї. Патріархальний уклад життя можна було певною мірою виправдати існуючим на той час способом виробництва, для якого потрібна була велика фізична сила (полювання, обробка землі, випасання худоби), а також необхідністю, спираючись на фізичну силу, захищати родину.

З тих часів спосіб життя докорінним чином змінився, але суспільна думка, культурна традиція мають велику інерцію і зберігаються десятиріччями й століттями після того, як зникли об'єктивні причини їх виникнення. В наш час ще розповсюджені погляди, успадковані від патріархального укладу, які у суспільній свідомості нерідко виправдовують насильство в сім'ї. Досить згадати відомі прислів'я "Б'є - значить любить", "Небита жінка - як коса неклепана" або поширену думку про те, що жінки самі провокують насильство над ними, не виконуючи законних вимог чоловіка.

В усі часи однією з головних причин насилля також була й психологічна: у прагненні панувати та відчувати перевагу над своєю жертвою. Та ж ситуація є в сім'ї. Насильники-чоловіки, які чинять насильство в сім'ї, часто схильні підкреслювати перевагу чоловічої статі, особливу відповідальність чоловіка за добробут в сім'ї, роль годувальника, лише завдяки якому сім'я існує. В розумінні такого чоловіка це дає підставу вимагати від оточуючих особливої поваги, виконання всіх його примх та забаганок навіть в тому випадку, коли для цього підстав немає. Такий чоловік без коливань вдається до насильства як тільки йому здається, що поставлено під сумнів його виключне становище в сім'ї або репутація «крутого хлопця» [2, с.12-17].

Також поширеними серед причин насильства в сім'ї є сексуальні домагання та примус, психічні розлади та алкоголізм насильника. Всі зазначені девіації зумовлені низьким рівнем культури такого агресора в сім'ї, а іноді й самої жертви.

Отже, дослідивши витoki проблеми насильства в сім'ї та причини цієї проблеми, необхідно врахувати їх перелік та зміст. Зокрема домінуючими причинами насильства в сім'ї є чинники соціального та індивідуально-психологічного характеру. До чинників соціального характеру належать структура сім'ї в суспільстві із гендерно-рольовим розподілом в ній, та соціокультурний аспект життєдіяльності суспільства із рівнем культури членів сім'ї, що визначає характер поведінки кожного, гармонію взаємин або рівень конфліктності, наявність різних соціальних типів в сім'ї, зокрема потенційного агресора в ній та жертви. До чинників психологічного характеру належать прагнення до домінування в сім'ї: панувати за будь-яких обставин, відчувати перевагу над іншими. Часто така поведінка має садо-мазохістські нахили, пов'язана із психологічними відхиленнями або соціально-психологічними девіаціями (наркоманією, алкоголізмом).

Перелік даних чинників доцільно розглядати в сучасній сім'ї як джерело прояву соціального насильства у різних формах. Враховуючи зміст даних чинників при розробці заходів попередження та подолання цієї проблеми за допомогою професійної галузі соціальної допомоги в Україні, беручи до уваги потенціал як державних соціальних структур, так й недержавного неприбуткового сектору, представленого громадськими ініціативами та соціальним організаціями, подолання проблеми насильства в сім'ї в нашому суспільстві має бути значно ефективнішим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология гендерной теории/ И.Каранчева (пер); Е.И.Гапова, А.Р.Усманова (сост., коммент); Европейский гуманитарный университет, Центр гендерных исследований. – Минск: Пропилеи, 2000. – 383с.
2. Власов П.О., Насильство в сім'ї та соціальна робота з сім'ями, в яких чиниться насильство: Інформаційно-практичний посібник. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська міська громадська організація «Жіночий інформаційно-координаційний центр», 2006. – 138с.
3. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии: учебное пособие для вузов. – М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 2001. – 211с.
4. Друзь Е.В. Социальное положение женщин в обществе. – Х.: Консум, 2001. – 424с.
5. Зборовский Г.Е. История социологии: учебник, М.: Гардарики, 2004. – 608с.
6. Лавриненко Н.В. Женщина: самореализация в семье и обществе (генд.аспект)/НАН Украины, Институт социологии. – К.: ВИПОЛ, 1999. – 172с.
7. Про становище сімей в Україні: Держ.доп.за підсумками 2000р./С.А.Вегера, О.І.Голубєва, Н.Я.Жилка та ін.; Держ.комітет України у справах сім'ї та молоді, Український інститут соц.досліджень. – К.: Видавничий дім «Шкільний світ», 2002. – 191с.
8. Ф.Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М.: Политиздат, 1986. – 251с.